

Emilian M. Dobrescu

SOCIOLOGIA COPILĂRIEI



Redactor: Gabriela Caracaș, Maria Țițeica
Coperta: Florin Paraschiv
Tehnoredactor: Mihai Niță

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
DOBRESCU, EMILIAN M.

Sociologia copilăriei / Emilian M. Dobrescu. - București : Sigma, 2017
Conține bibliografie
ISBN 978-606-727-210-9

316

© 2017 Editura Sigma

Toate drepturile asupra prezentei ediții aparțin Editurii SIGMA.
Nicio parte a acestei lucrări nu poate fi reprodusă fără acordul scris
al Editurii SIGMA.

ISBN 978-606-727-210-9

Editura SIGMA

Sediul central:

Str. G-ral Berthelot nr. 38, sector 1, București, cod 010169
Tel. / fax: 021-313. 96. 42; 021-315. 39. 43; 021-315. 39. 70
e-mail: office@editurasigma.ro; web: www.editurasigma.ro

Cuprins

Definiții ale copilului și ale copilăriei	5
Studierea copilăriei. Istoricul studiilor	20
Studierea copilăriei. Considerații metodologice	36
Teorii despre copilărie	52
Vulnerabilitatea copiilor din centrele de plasament.....	70
Alte cazuri de vulnerabilitate a copiilor.....	90
Copiii planetei.....	108
ANEXE	135
COPII MARI ȘI MICI	
„Te iubește mama!“	136
Blidul de lemn.....	138
Politici pentru copii și tineret. Selecție și prezentare	
Emilian M. Dobrescu.....	140
Cazul Barbu.....	149
Cazul Bodnariu.....	151
Cel mai inteligent copil din lume	158
Copiii crescuți offline – de ce să le limităm copiii	
accesul la lumea digitală.....	160
Copiii – curiozități.....	165
Copiii României.....	169
Nașterea și copilăria profetului Muhammad	180
Dar de Crăciun.....	183
Despre „întrebuințarea“ copiilor	184
Elleny Pendefunda. Un parcurs de excepție.	
Statistici ale artistei care uluiesc oamenii obișnuiți ca noi	187

Eu la școală	190
Fascinația copilăriei	194
Fiul lui Arghezi	198
Fiul lui Creangă	201
Fiul lui Mihai Eminescu	204
Noii copii minune ai lumii.....	206
Regulile de bază în educația tibetană, valabile pentru oricare copil.....	216
Scrisoare de la un profesor bun către un părinte bun	218
„Sunt un băiat simplu și sincer“	225
Te duci, copilărie.....	230
PROGRAME DESPRE COPILĂRIE	
Copilăria. Rămășițe și patrimoniu.....	232
O lume pentru drepturile mele	234
Programul educațional și cultural <i>Roata copilăriei</i> . Lectură. Studiu. Joc	236
MAXIME	
Maxime despre copil	240
Maxime despre copilărie	250
Maxime despre tinerețe	254

DEFINIȚII ALE COPILULUI ȘI ALE COPILĂRIEI

Rezumat

„Este foarte greu să vorbești despre un copil așa cum ai vorbi despre o entitate abstractă“, spunea marea psiholoagă franceză, Françoise Dolto. O definiție foarte precisă a copilăriei o dă dr. Adrian Majuru, care definește astfel copilul: «ceea ce se numește îndeobște minor, fără a neglija însă datele despre prima tinerețe și nici pe acelea privitoare la căsătorii și divorțuri în genere, evenimente de care copiii sunt legați prin forța lucrurilor». Dv. ce definiție a copilăriei propuneți?

Alte elemente la care ne oprim sunt analizele întreprinse asupra unor tipuri ale copilului – copilul extremelor, copilul maltrat, copilul orfan, precum și prezentarea unui tip special de analiză a copilăriei – florile copilăriei. Sociologia copilului presupune însă o abordare foarte precisă și elocventă a socializării copilului.

Cuvinte cheie: copil, copilărie, copilul de azi, copilul extremelor, copilul maltrat, copilul orfan, florile copilăriei, socializarea copilului.

Introducere

Copiii au felul lor de a vedea lumea și sunt singurii cărora nu le este frică de viitor. Își zidesc fericirea pe visuri, iar poveștile în

care binele învinge răul fac parte din realitatea lor. Toate gândurile cu adevărat mărețe, toate invențiile cu adevărat importante izvorăsc din sufletul unui copil care visează să-și depășească propria condiție și să impresioneze lumea demonstrând astfel că evoluția societății depinde de ambiția visului unui copil. Sunt copii care trebuie să lupte pentru apărarea propriilor drepturi, copii pentru care dragostea înseamnă atât de mult pentru că le lipsește. Acești copii au nevoie doar de o șansă pentru a-și demonstra valoarea. Este atât de greu să ajungi la sufletul unui copil, însă e o aventură care merită într-adevăr trăită¹.

„Cel ce își pleacă urechea la răspunsul copiilor este un spirit revoluționar“, spunea Françoise Dolto (1908-1988), medic și psihanalist francez recunoscut în domeniul psihologiei infantile, preocupată de observarea „mizeriei lumii, împotriva căreia nu putem face nimic și pornind de la care trebuie să construim, să suportăm mult și să încercăm să facem astfel încât copiii să trăiască totuși“².

Din momentul nașterii, copilul observă că există două persoane în jurul lui cu roluri diferite. Împreună, părinții trebuie să îndeplinească toate funcțiile familiale (biologică, afectivă, socială, instrumentală, de control, de loisir etc.), Funcția instrumentală este legată mai mult de tată, iar cea afectivă, mai mult de mamă³. În aceste condiții, apare identificarea băiatului cu tatăl, iar a fetei cu mama, necesară constituirii identității de sine a copilului. Această identitate este afectată când nu există ambele figuri parentale în preajma copilului.

¹ După învățător Cornelia Nica, *Copiii readuc zâmbetul în viața noastră*, în Cozma, Petruța și Cobzaru, Luminița, *O lume pentru drepturile mele*, sinteze, Simpozion național „Lumea copilăriei“, Piatra Neamț, Editura Alfa – C.C.D., 2011, p. 12.

² Françoise Dolto, *Despre educație în copilărie*, traducere de Nicoleta Popa, texte adnotate de Claude Halmos și prezentate de Catherine Dolto Tolith, fără locul editării, Editura Image, fără anul editării, Prefață, p. 5.

³ După Mariana Pop și Anisia Puica, *Copilărie în castele de nisip. Proiect realizat de Asociația Happy Smile*, Bistrița, Editura Karuna, 2007, p. 11 selectiv.

Copiii învață să accepte limitele și disciplina pe care părinții i-o impun. El poate manipula prin dualitatea lui pe părinții care nu sunt uniți. De exemplu, când nu reușește să obțină ceva de la unul din părinți încearcă la cel de al doilea și reușește astfel în cele mai multe cazuri. La vârsta de 3 ani copilul crede că el este cel mai puternic, ceea ce este o iluzie, o fantezie a acestuia. Părinții sunt cei care îl fac „să revină cu capul pe pământ“ prin educație și prin limitele impuse. În momentul când acestea nu sunt, copilul se simte puternic, are impresia că poate să facă orice, iar atunci când nu reușește aceasta intervine dezamăgirea și frustrarea⁴.

Definiții ale copilului

Aceeași mare psiholoagă franceză, Françoise Dolto, spunea: „Este foarte greu să vorbești despre un copil așa cum ai vorbi despre o entitate abstractă – fiindcă nu există decât cazuri particulare și, în fiecare caz, trebuie să luăm în considerare natura copilului, mediul în care trăiește, posibilitățile lui proprii și cele care îi sunt date de natura părinților etc“⁵.

Dr. Adrian Majuru definește astfel copilul: „ceea ce se numește îndeobște minor, fără a neglija însă datele despre prima tinerețe și nici pe acelea privitoare la căsătorii și divorțuri în genere, evenimente de care copiii sunt legați prin forța lucrurilor“⁶.

În rezumatul tezei sale de doctorat, prezentate în anul 2010, Alina-Ioana Țica face referire la lucrările de lui Prout și James (1997), James și colab. (1998), potrivit cărora copiii sunt ființe, actori care își influențează propria devenire în societatea actuală, fiind percepuți ca agenți sociali activi ai lumii în care trăiesc, modelând structuri

⁴ *Idem*, p. 11.

⁵ Françoise Dolto, *Op. cit.*, p. 51.

⁶ Majuru, Adrian, *Copilăria la români. Schițe și tablouri cu prunci, școlari și adolescenți*, București, Editura Compania, 2006, p. 7.

și procese în jurul lor, în propriile vieți și în viețile celor din jur, iar „relațiile sociale și cultura copiilor sunt demne de studiat prin ele însele, indiferent de perspectivele și preocupările adulților“ (Prout și James, 1997, p. 8)⁷. În același timp, în zilele noastre persistă în atitudinea adulților reminiscențe ale percepției copiilor ca ființe în devenire, incomplete, precursori ai statutului de adult, ființe cu capacități în evoluție care nu au competența de a participa în societate ca cetățeni. Participarea copiilor, în opinia cercetătorilor (Smith și colab., 2003), depinde în mai mare măsură de disponibilitatea adulților de a crea cadrul necesar pentru exprimarea opiniilor copilului decât de capacitățile acestuia. Pornind de la perspectiva adulților profesioniști în protecția copilului, am urmărit atitudinea angajaților din sistemul de protecție a copilului față de dreptul copilului la libera exprimare a opiniei și la participare și limitele acestei atitudini.

Definiții ale copilăriei

În teza sa de doctorat⁸, Alina-Ioana Țica prezintă concepția lui James și Prout (1990) despre noua paradigmă a construcției copilăriei, aceea prin care copilăria este conceptualizată ca o construcție socială distinctă de imaturitatea biologică; de asemenea, prezintă două modele de evaluare a participării copiilor: *Scara de Participare* (Hart, 1992) și *Modelul Platformelor de Participare* (Shier, 2001), afirmând că analiza literaturii și a concluziilor cercetărilor efectuate ne conduce la recunoașterea faptului că, pe de o parte, copilăria nu este un fenomen constant, iar copilul trebuie analizat în cadrul unui context cultural mai larg (James și colab., 1998). Datorită universalității copilăriei

⁷ Țica, Alina-Ioana, *Perspective sociologice privind drepturile copilului*, rezumatul tezei de doctorat sub îndrumarea prof. univ. dr. Maria Roth, Facultatea de Sociologie și Asistență Socială, Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca, 2010, selectiv.

⁸ *Idem*, teza de doctorat citată mai sus, selectiv.

și a statutului identității copilului, copilăria nu poate fi considerată o „invenție istorică“ (James și colab., 1998) și, ca urmare, copiii pot fi o unitate de analiză asemenea altor categorii structurale din societate.

ÎNVĂȚĂTURI DIN COPILĂRIE⁹

- (Michael – n.n.) Faraday a muncit din greu, fiindcă a trebuit să biruie un mare cusur pentru un om de știință: lipsa ori slăbirea memoriei. Dar a învins numai printr-o voință fără seamăn și o răbdare care întrece orice închipuire... Însemna într-un caiet, nedespărțit de el, notițe din ce citea sau din cele ce asculta. Într-un asemenea carnet își însemna el mai târziu și fazele zilnice ale experiențelor... Răbdarea, voința și munca biruie în toate (p. 10-13, selectiv).
- Omul se sprijină în viață pe cunoștințele folositoare căpătate în școală, dar fără muncă nu ajunge la desăvârșire (despre George Stephenson, p. 13).
- Pentru a răzbi în viață se cere minte ageră și, mai ales, hotărâre chibzuită și fără întârziere... (despre Thomas Edison, p. 15).
- Se deșteptă însă în el de mic mândria că la 10 ani va putea fi de folos familiei sale. Aceasta i-a dat tăria să sufere și frigul și osteneala (Adrew Carnegie, p. 19).
- Și astfel, perioada de zbulcium a copilăriei lui, suferind sărăcia, biruind chiar suferința, era pregătirea cea mai priincioasă, prin sine căpătată, pentru ce avea să scrie mai târziu... Vroia să-și cunoască neamul, țara, să-și însemne vorbele ascultate cu mult drag, să soarbă din viața poporului său tot ce putea să-i folosească în activitatea-i publicistică de mai târziu (Mihai Eminescu, p. 27-28, selectiv).

⁹ Ion Simionescu despre oamenii aleși menționați, extrase din lucrarea sa *Copilăria oamenilor aleși*, seria C, *Cunoștințe folositoare din lumea largă*, București, Editura „Cartea Românească“, f.a., 28 p. selectiv.

Tipuri de copii

Copilul de azi

Prof. înv. primar Florentina-Monica Loghin îl descrie astfel: „Copiii de azi nu mai au copilărie. Trăiesc în spații închise, limitate, aproape tot timpul, în fața ecranului luminos al calculatorului, vorbind zi și mai ales noapte cu prieteni de peste mări și țări, dar neștiind să bată la ușa vecinului și să-l invite pe fiul acestuia la o plimbare cu bicicleta... Copiii din lumea de azi trăiesc acum într-o lume virtuală, dominată de monștri imaginari, filme de groază, muzică grea, joasă, care nu reușește să atingă nici o coardă a sufletului lor, cercei sfredeliți și împlântați în cele mai ciudate părți ale corpului lor.

Este de datoria noastră să le povestim că se poate și altfel, că există și un alt mod de a-ți trăi copilăria, mai puțin confortabil și automatizat ce-i drept, dar mai aproape de Dumnezeu...¹⁰

Copilul extremelor

Boris Cyrulnik a descris psihologia unui copil al extremelor, care este modelat de societate, în general, și de anturajul apropiat „ca un oximoron¹¹: culpabilitatea lui este inocentă, mândria lui este rușinoasă, eroismul lui este laș. La vârsta inocenței el este judecat ca vinovat, îi este rușine de mândria de a se fi salvat când cei pe care îi iubește au rămas acolo și eroismul lui este o dovadă a lașității sale, pentru că dacă ar fi fost cu adevărat curajos i-ar fi însoțit pe cei apropiați... Anturajul joacă un rol mare în modelarea acestui oximoron. Orice învingător este suspect, orice victimă este de iubit... Se întâmplă, de asemenea, ca unui adult să-i placă dezgustul pe care îl simte pentru un copil aflat

¹⁰ Florentina-Monica Loghin, *Florile copilăriei*, în Cozma, Petruța și Cobzaru, Luminița, *O lume pentru drepturile mele*, sinteze, Simpozion național „Lumea copilăriei”, Piatra Neamț, Editura Alfa – C.C. D., 2011, p. 10 (selectiv).

¹¹ Oximoron – figură de retorică ce constă în asocierea a doi termeni opuși.

în asistență socială și de care se ocupă cu blândețe. În acest scenariu, unde el ajută un biet copil, adultul își acordă semnificația de generos și superior pentru că joacă rolul celui care este bun cu un nefericit. Copilul învață astfel să fie iubit pentru nefericirea sa. Și dacă nefericirea s-ar vindeca, adultul și-ar pierde atunci rațiunea de a-l iubi¹².

Copilul maltratat

Noțiunea de copil maltratat are o foarte curioasă istorie. Mult timp maltratarea n-a fost nici măcar gândită. Pruncuciderea a fost mult timp considerată ca o manevră socială. În Evul mediu au fost numeroase cazuri de copii înecați, sufocați, abandonati, vânduți vecinilor bogați sau senorilor pentru a face din ei sclavi. În secolul al XIX-lea începe să se suprimă sclavia, dar apare industria care orientează copiii spre manufacturi, unde salariile mici și docilitatea lor permiteau patronilor să-i facă să muncească 15 ore pe zi, încovoiați în nișe, legați la vagonete sau târându-se prin noroiul minelor. Acești copii deveneau cheli, cum sunt astăzi micii indieni surmenați, care devin blonzi din lipsă de fier, la fel cum fețele fetelor subalimentate se acoperă de peri negri și cum băieții stresați albec într-o singură noapte.

Această condiție teribilă a copiilor nu era numită niciodată maltratare, pentru că era considerată normală. Bătaia, mutilarea, izolarea, înfometarea, umilirea, violarea și abandonarea copiilor păreau normale adulților din acele epoci; aceste obiceiuri se mai practică și astăzi în unele culturi sau regiuni geografice ale planetei noastre. Noțiunea de maltratare a fost pusă în adevărata lumină în anii '70 ai secolului trecut, deși în Franța s-au promulgat legi care-i pedepseau pe părinții maltratanți încă din 1889. De fapt, mișcarea a început în 1962, când un pediatru, R. Kempe, a publicat lucrarea „Sindromul copilului bătut”¹³.

¹² Boris Cyrulnik, *O minunată nefericire*, traducere de Elena Cracă, București, Elena Francisc Publishing, 2006, p. 74.

¹³ Boris Cyrulnik, *Op.cit.*, p. 94-95 și 102 selectiv.

În general, dacă își pierde unul sau ambii părinți, care mor, copilul respectiv, numit orfan este tratat sau perceput ca un copil al extremelor. A. Haynal ne semnalează un fapt extraordinar pentru literatura franceză, ce are – veți vedea – corespondență în orice literatură sau țară din lume: „În mediile creatoare sunt cu mult mai mulți orfani decât în marile școli și în populația obișnuită”¹⁴. Din 35 de scriitori citați în cărțile școlare de literatură franceză, 17 au suferit pierderea precoce a unui sau a ambilor părinți, printre aceștia numărându-se: Baudelaire, surorile Bronte, Byron, Coleridge, Dante, Dostoievski, Dumas, Poe, Rousseau, Sand, Swift, Tolstoi, Voltaire etc.¹⁵.

Când urmărim longitudinal o populație de orfani, se confirmă că un mare număr dintre ei se descurcă mai bine decât copiii care trec prin experiența divorțului părinților; aceștia se orientează mai degrabă spre meseriile care implică creație, dar furnizează – în același timp – și o mare proporție de delincvenți¹⁶.

Astăzi, această apropiere constatată între absența structurii familiale, creativitate și delincvență, se poate explica social. Excesul de structură al unei familii de plasament sau al unei societăți prea bine organizate îl securizează pe copil. Orfanul, pe care tragedia familială l-a eliberat de constrângeri, poate întâlni o structură în familia de plasament care acceptă să-l asculte. El se găsește atunci într-o situație marginală, fiind invitat să se exprime, să probeze și să inventeze un nou mod de a vedea lumea. Orfanii, a căror structură familială sau socială a fost distrusă, pot deveni creatori dacă li se dă un loc de

¹⁴ A. Haynal, *Les orfelins savent rebondir*, în Colloque Chateauvallon-Ollioules „Ces enfants qui tiennent le coup”, Revigny-sur-Ornain, *Hommes et perspectives*, 1998, p. 49.

¹⁵ J. M. Porret, *Orphelinage et creativite*, thèse, Geneve, 1977, selectiv.

¹⁶ A. Haynal, *Op. cit.*, p. 50.

exprimare sau pot ajunge delincvenți când energia lor nu găsește nici un loc pentru a se exprima¹⁷.

Tipuri de copilărie

În acest subcapitol al studiului nostru despre definiții ale copilului și copilăriei ne-am propus să vă prezentăm mai multe abordări sui-generis asupra copilăriei, care demonstrează, evident, sensibilitatea autorului respectiv, dar și vastitatea interpretărilor și aprecierilor posibile. Una dintre ele este cea de mai jos:

Florile copilăriei

Prof. înv. primar Florentina-Monica Loghin descrie copilăria astfel: „Copilăria este inima tuturor vârstelor... Copilăria petrecută la sat este cea care nu se uită niciodată. Copilăria este un tărâm magic. Nu știm când și unde începe și nu știm când și unde se termină. Ne trezim doar că nu mai suntem copii, că am ieșit din copilărie, uneori fără să o fi trăit pe deplin...”

Copilăria este o lume fermecată, duioasă, dulce, lină, în care orice se poate întâmpla... este vârsta la care suntem cel mai aproape de Dumnezeu și de toate tainele existenței. Copilăria este singurul moment al vieții în care trăim totul la maximă intensitate. În care plângem și râdem în aceeași zi, în care ne supărăm și iertăm după câteva momente, în care suntem singuri și totodată cu toată lumea. Apoi, pe măsură ce trec anii, pe măsură ce ne maturizăm, nebunia și exuberanța copilăriei dispar...

Când începe și când se termină copilăria? Nu știm. Știm doar că, la un moment dat, ne e rușine să ne mai comportăm ca niște copii. Avem pretenția și dorim să fim tratați ca niște adulți. Ca persoane pe deplin responsabile, mature. Pierdem jocul, pierdem libertatea și

¹⁷ Boris Cyrulnik, *Op. cit.*, p. 78.

pierdem nemărginirea. Devenim sclavii propriilor noastre prejudecăți și autolimitări. Ar trebui ca măcar în suflete să rămânem veșnic niște copii”¹⁸.

Socializarea copilului este un fenomen încă puțin studiat și interpretat. Lipsa socializării duce la apariția așa-numitelor cazuri de copii și oameni sălbatici, cum a fost și „Femeia junglei”, prezentat în continuare: Femeia junglei este o individă de origine cambodgiană, care și-a petrecut 18 ani din viață în sălbăticiile Asiei și apoi, după intense încercări nereușite de readaptare la societatea umană, s-a reîntors în natură¹⁹. Rochom P’njeng, care în 2007, când a fost descoperită, avea vârsta de 29 de ani, a dispărut în jungla din zona Asiei de sud-est pe când era numai o fetiță. După capturarea sa accidentală, a fost dusă la familia care a pierdut-o. În familia sa, încercările de a o reintegra au dat greș: nu a învățat niciunul din limbajele locale, khmer sau phnang, prefera să se cațere decât să meargă, refuza să poarte haine și nu de puține ori a încercat să se întoarcă în sălbăticie, acolo unde a crescut. O inițiativă de evadare i-a reușit în final, femeia dispărând, din nou, în junglă. A încercat să-și ajute familia la culesul recoltei, chiar înainte să-și părăsească, din nou, căminul.

Impresionanta reapariție și încercare de reintegrare a „fetei din junglă” a mișcat întreaga Cambodgie, acolo unde este cunoscută și sub denumirea de „femeia jumătate animal”, din pricina aspectului său sălbatic și al zgomotelor onomatopice pe care le emitea în locul vorbirii. Rochom a dispărut, pentru prima oară în 1989, în timp ce mâna alături de sora sa bovinele familiei, către provincia Ratanakkiri. Cealaltă fetiță nu a mai fost niciodată găsită, dar Rochom a apărut din junglă, murdară, dezbrăcată, speriată și „arătând ca o maimuță”, în luna februarie a anului 2007. A fost prinsă în timp ce fura mâncare din pachetul unui fermier. Părinții fetei, care nu au încetat să sperie că o vor

¹⁸ Florentina-Monica Loghin, Op.cit., p. 9-10 (selectiv).

¹⁹ Pe site-ul www.descopera.ro, vizitat pe 2 iunie 2010.

reîntâlni, au identificat-o după o cicatrice de pe unul dintre brațe și au primit-o în familie fără să stea pe gânduri. Totuși, tatăl lui Rochom a refuzat un test ADN, care ar fi înlăturat toate dubiile înrudirii. O organizație non-guvernamentală din Cambodgia crede că este imposibil ca o fetiță de numai 8 ani să poată supraviețui în junglă și că, de fapt, ar fi fost crescută în captivitate. Vecinii și autoritățile locale sprijină familia în căutarea femeii, dar junglele din Ratanakkiri se numără printre cele mai sălbatic și mai izolate din Cambodgia.

Concluzii. Socializarea copilului

După modesta mea opinie de sociolog, socializarea copilului începe din primele sale luni de viață, de când mama începe să simtă mișcările copilului, care se dezvoltă în uterul său. Apoi, după naștere, în al doilea an de viață cu predilecție, copilul devine interesat de lume și de cum se raportează aceasta la persoana sa. Pe măsură ce învață să vorbească și să comunice cu ceilalți, va învăța să-și facă prieteni, apreciind compania părinților, bunicilor și a altor copii de vârsta sa. Totuși, între 1-2 ani își va apăra cu strășnicie jucăriile și va începe să-și imite prietenii – membrii familiei sau alte ființe umane din jurul său – și să petreacă timp urmărindu-i. Va începe să-și dorească independența refuzând, de pildă, să-și țină de mână mama. Între 2 și 3 ani de viață, copilul va deveni extrem de centrat pe sine, nefiind interesat de empatizare și presupunând că toată lumea simte la fel ca el. Părinții nu trebuie să se îngrijoreze deoarece, cu ajutorul lor, va învăța să împartă, să-și aștepte rândul la primit și chiar își va putea crea legături speciale de prietenie.

Legat de socializarea cu alți copii, pot fi valabile următoarele sfaturi²⁰: a) nu există un număr maxim sau minim de prieteni și tipul de comportament al copilului va determina dacă va avea unul sau mai mulți prieteni; b) copiii trebuie încurajați să participe la jocuri de

²⁰ Surse consultate: www.justmommies.com; <http://childdevelopmentinfo.com>; www.babycenter.com; www.earlychildhoodnews.com.